

В Новороссии, согласно законам 1800 и 1805 гг. после окончания льготного периода надлежало платить поземельной подати иозефстальским колонистам по 15 коп. с десятины надельной (распределённой между отдельными хозяйствами) земли, жителям Шведской, Данцигской и Ямбургской колоний – по 5 коп.²⁸ Меннонитские колонии, имевшие в то время, кроме надельной земли, также земельный резерв, из которого предполагалось в будущем выделять новые участки, должны были платить по 15 коп. с десятины надельной и по 2,5 коп. с десятины резервной земли, так что на каждого хозяина приходилось подати 10 руб. 43 коп. (9 руб. 75 коп. за 65 десятин надела и 68 коп. как часть общей выплаты за резерв)²⁹. В 1817 г. меннонитам было предписано платить уже не по 2,5, а по 15 коп. с десятины “излишней” земли. Одновременно ямбургских, иозефстальских, шведских и данцигских колонистов следовало “сравнить в податях” с государственными крестьянами – так же, как в 1808 г., это было сделано с саратовскими поселенцами. Теперь население Данцигской, Иозефстальской, Шведской и Ямбургской колоний должно было платить поземельной подати “столько же по числу душ последней ревизии и по количеству земли”, сколько казённые крестьяне Новороссии отдавали в год с ревизской души (11 руб.)³⁰

Выводы. Таким образом, к концу 1810-х гг. правительство в целом уравнило налоговые поступления от большинства колоний и сёл государственных крестьян. Привилегированное положение среди иностранных поселенцев сохранило меньшинство – меннониты и община Сарепты.

УДК 94: 351(477.6)“18/19”

ЕВОЛЮЦІЯ МИТНОГО ТАРИФУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

О. В. Морозов

(Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ)

У статті розглянуто історичну еволюцію митного тарифу Російської імперії в контексті модернізації економічних та суспільних відносин, що відбувалася у другій половині ХІХ ст. Історія митного тарифу зображена як суперечливий процес боротьби між фіскальними потребами держави і реальним розвитком економічних відносин.

В статтє рассмотрена историческая эволюция таможенного тарифа Российской империи в контексте модернизации экономических и общественных отношений, которая осуществлялась во второй половине ХІХ в. История таможенного тарифа представляет сложный процесс борьбы между фискальными ожиданиями государства и реальным развитием экономических отношений.

In the article is considered historical evolution of custom tariff of the Russian empire in the context of modernization of economic and public relations, which was carried out in ХІХ cent. History of custom tariff presents the difficult process of fight between fiscal expectations of the state and real development of economic relations.

© О. В. Морозов, 2013

²⁸ Доклад Сената о мерах по улучшению состояния Новороссийских колонистов, утверждённый Павлом I [6 апреля 1800 г.] // Немцы в истории России. – С. 85–93 ; Грамота Павла I колонистам-меннонитам [6 сентября 1800 г.] // Немцы в истории России. – С. 101 ; Доклад министра внутренних дел о платежах хортицких меннонитов и иозефстальских колонистов, утверждённый Александром I [9 сентября 1805 г.] // Немцы в истории России. – С. 155–157 ; Решение Государственного Совета о повышении платежа с меннонитов и об уравниении первых новороссийских колонистов с казёнными крестьянами, утверждённое Александром I [19 ноября 1817 г.] // Немцы в истории России. – С. 188.

²⁹ Решение Государственного Совета о повышении платежа с меннонитов и об уравниении первых новороссийских колонистов с казёнными крестьянами, утверждённое Александром I [19 ноября 1817 г.]. – С. 189.

³⁰ Там же.

Ключові слова. Митний тариф, протекціонізм, зовнішня торгівля, внутрішній ринок, модернізація.

Вступ. Конкретним механізмом реалізації митної політики виступала тарифна справа, яка включала обґрунтування відповідних тарифних ставок, що відповідали комплексові соціально-економічних умов та виконували ряд функцій. Для другої половини XIX ст. найадекватнішими з цих умов і функцій можна назвати такі: митний тариф має враховувати в народному господарстві співвідношення різних галузей, у тому числі тих, що конкурують між собою, й тим самим позитивно впливати на структуру економіки. Одна з важливих функцій митного тарифу – створення умов для розвитку місцевого виробника. У рамках митної політики принциповим питанням стало відпрацювання тарифних механізмів, спрямованих на стимулювання досягнень технічного прогресу, на залучення до країни нових технологій. З другої половини XIX ст. сформувалася соціальна функція митно-тарифного регулювання: стимулювання підприємців для запобігання вивезенню капіталу за кордон і розширення зайнятості населення.

Головне, що митний тариф має сприяти реалізації основного завдання митної політики індустріальної доби, тобто перетворити імпорт товарів на імпорт капіталів.

Постановка завдання. На наш погляд, еволюцію митного тарифу, доцільно розглянути в контексті промислового перевороту в Російській імперії у другій половині XIX ст. У середині XIX ст. промисловість імперії досягла помітних успіхів, розпочалось будівництво та експлуатація перших залізниць. Ці зміни в економіці безпосередньо вплинули на визначення курсу зовнішньоекономічної політики. Додатковим поштовхом, що прискорив запровадження тарифної політики, стала Східна війна 1853–1856 рр., а основним мотивом позиції російського уряду стало пом'якшення суперечностей, що формувались у російському середовищі, між дворянством і підприємцями внаслідок протекційної політики. Стимулювання в першій половині XIX ст. промисловості сприяло започаткуванню капіталістичних відносин, але цей рух загрожував знищити кріпацтво й відштовхнути дворянство на узбіччя суспільно-політичних відносин. Для промислового перевороту потрібно було вивільнення значних трудових ресурсів, кріпацтво заважало цьому. Якщо у 1825 р. вільнонаймані працівники становили 54 % від загальної кількості зайнятих в обробній промисловості, то вже в 1860 р. – 87 %¹. Однак це були ті ж самі кріпаки, які заробляли таким чином грошовий оброк для поміщика.

В оцінці митної політики Росії напередодні й після реформ 1860-х рр. історіографія до 1918 р. основну увагу відводила зовнішньому фактору – переходу Англії до митного лібералізму або ж проблемі підвищення митних прибутків². У зарубіжній історіографії цим обставинам також приділено значну увагу, визнається вирішальний вплив зовнішніх чинників³. Радянська історіографія 1960–1970-х рр. надавала перевагу ролі станових інтересів у процесі формування зовнішньоторговельного та митного курсу імперії⁴.

На початку XXI ст. в історичній науці активно застосовуються методи антропометрії та математичні методи. Дослідним полем для випробування нових методів серед сучасних істориків знову стала протекціоністська політика російського уряду на рубежі другої половини XIX – початку XX ст. Із сучасників активно застосовує зазначену методологію російський історик Б. М. Миронов⁵.

¹ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР : в 3 т. – М. : Госполитиздат, 1947. – Т. 1. – С. 531.

² Гулшиамбаров С. О. Всемирная торговля и участие в ней России. – СПб., 1898 ; Миллер П. Русская транзитная торговля в XIX столетии // Русское экономическое обозрение. – 1903. – № 5. – С. 83–114.

³ Pintner W. Russian economic policy under Nicholas I. – Ithaca, 1967. – P. 222, 239, 240 ; Blackwell W. The beginnings of Russian industrialization 1800–1860. – N. Y. : Princeton, 1970.

⁴ Окунь С. Б. К истории таможенного тарифа 1850 г. // Вопросы генезиса капитализма в России. – Л. : Наука, 1960. – С. 170–180.

⁵ Миронов Б. М. Кто платил за индустриализацию: экономическая политика С. Ю. Витте и благосостояние населения в 1890–1905 гг. по антропометрическим данным. – М. : Наука, 2003 ; *его же*. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи,

Таким чином, метою статті є ґрунтовний аналіз внутрішніх та зовнішніх факторів, що впливали на тарифну політику в Російській імперії у другій половині XIX ст.

Результати дослідження. Тариф 1850 р. – останній етап митної політики миколаївського правління – залишається маловідомим. К. Лодигенський досліджував історію російського митного тарифу з середини XVII ст. до 1870-х рр. і зробив висновок, що “в 1850 году был сделан под влиянием требований внутренней политики более решительный шаг по пути свободной торговли”⁶. М. Соболев характеризував тариф 1850 р. не як рішучий крок до митного лібералізму, а лише маленьку спробу на цьому шляху. При цьому він стверджував, що “действие тарифа 1850 г. было более моральное, чем экономическое, и что реформа только дотронулась до таможенной рогатки и, слегка приподняв ее, отдернула руку, как бы отложив исполнение намерения до следующего раза”⁷. Якщо К. Лодигенський розглядав тариф 1850 р. як результат внутрішньої політики, то М. Соболев зводив усі мотиви тарифу 1850 р. до фіскальних сподівань: “Этот фискальный интерес, как можно видеть из общих соображений Тарифного комитета и из специальных указаний объяснительной записки по отдельным статьям тарифа, – замечает он, – играл главную роль в таможенной реформе 1850 года”⁸. Полярніші оцінки цього тарифу розміщено на сторінках праць радянських істориків та економістів. П. Лященко дійшов висновків, що тариф 1850 р. був прийнятий під тиском дворянства. П. Хромов, солідаризуючись з думкою Лященка “про тиск на уряд дворянства”, все ж не розцінює тариф як перехід до митного лібералізму: “С введением этого тарифа протекционистская политика правительства приобретала более умеренный характер”⁹.

У той же час, якщо проаналізувати російські митні тарифи першої половини XIX ст. за рівнем максимального та мінімального оподаткування, говорити про перемогу в “тарифній” битві того чи іншого російського соціального стану недоцільно. На нашу думку, раціональнішу позицію зайняв С. Покровський, який вважав, що “в целом тариф 1850 г. представлял собою робкий и несмелый шаг по пути разрешения проблемы индустриального развития страны”¹⁰.

Щоб розібратися у складному комплексі причин, що сприяли створенню тарифу 1850 р., й дати йому об’єктивну оцінку, слід відмовитися від спрощеного для того часу уявлення про протекціонізм як політику, спрямовану на захист інтересів буржуазії, а також і уявлення про фритредерство як політику, що виражала інтереси тільки землевласників-дворян. Запровадження ліберального тарифу в середині XIX ст., крім того, що загрожувало підризом життєво важливих для економіки держави галузей промисловості та позбавляло його конкурентоздатності на східних ринках, швидко вплинуло б і на поміщицьке господарство. Не буде перебільшенням стверджувати, що ліберальний тариф 1840–50-х рр. відразу викликав би не лише розорення промисловців, але й поміщиків. Це було невідворотним, оскільки скорочення кількості промислових підприємств тягнуло за собою руйнацію значної кількості оброчних господарств, і характерно, що це було відображено в клопотанні промисловців, поданому Миколі I. У зв’язку з розробкою нового тарифу взаємозалежність інтересів поміщика і фабриканта в протекціоністському тарифі сформульовано досить чітко. Відзначаючи, що тариф 1822 р. мав позитивний вплив на економіку, делегати від промисловців писали: “*Это событие достаточно определило, чем может держаться в России*

гражданского общества и правового государства : в 2 т. – 3-е изд. – СПб. : Дм. Буланин, 1999. – Т. 1 ; *его же*. Системный кризис в России в царствование Николая II – факт или артефакт? // Император Николай II и его время : сб. матер. Всероссийской научно-просветительской конференции с международным участием. – Екатеринбург : Ин-т истории и археологии УрО РАН, 2008. – С. 23–45.

⁶ *Лодыженский К.* История русского таможенного тарифа. – М. : Социум, 2005. – С. 228.

⁷ *Соболев М. Н.* Таможенная политика России в XIX веке. – Томск : Сиб. Товарищество печатного дела, 1911. – С. 74–75.

⁸ Там же. – С. 79.

⁹ *Хромов П. В.* Экономическое развитие России в XIX–XX веках. – М. : Госполитиздат, 1950. – С. 104.

¹⁰ *Покровский С. А.* Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. – М. : Международная книга, 1947. – С. 266.

*фабричная и мануфактурная промышленность, от которой зависит и благосостояние крестьянина, а вследствие того и помещика. Фабрики и мануфактуры не сеют и не жнут, но потребляют земные произведения, покупая их на наличные деньги, и, кроме того, дают средства остающимся от земледельческих работ людям приобретать деньги работою на фабрике, что самое поддерживающее села и дает возможность поселянам платить государственные подати и оброки помещикам”*¹¹. Ліберальна митна політика мала вплинути також на поміщицькі господарства.

На початку 1840-х рр. почалося падіння російського сільськогосподарського експорту. Причому це явище пов'язувалося не з тимчасовими кризовими ситуаціями, а з появою на європейських ринках потужних конкурентів, не рахуватися з якими було неможливо. Тому пов'язане з ліберальним тарифом падіння споживчих можливостей національного споживача завдало б потужного удару по землевласникам. У документі, що цитувався вище, показано залежність поміщика від падіння сільгоспекспорту. У другій частині документа наводився конкретний матеріал: *“Те самые, которые теперь жалуются на дороговизну русских изделий, почувствуют, что и дешевое иностранное будет дорогим, когда вотчины не станут приносить верных доходов. Напрасно надеются, что так называемый русский товар, т. е. шерсть, пенька, лен, сало, кожи, которые иностранцы будут покупать у нас, ввозя свои мануфактурные изделия, заменят нашу внутреннюю мануфактурную деятельность в общем народном благосостоянии”*¹². Цей абзац завершується багатозначним зверненням купців до царя. *“Что было в старину, то уже не воротится”*, – пишуть купці Миколи І, доводячи всю утопічність розрахунків на вивезення аграрної продукції за кордон. За цим ішли відверті цифрові показники.

У 1848 р. Російська імперія з експорту вовни до Англії займала шосте місце. Перше належало Австралії, друге – Південній Америці. При цьому австралійський експорт перевищував російський у 13 разів. У 1849 р. Росія займала п'яте місце. Перше знову – Австралія, яка за рік збільшила експорт вовни на 25 %, друге – Південна Америка. Ця ситуація стосувалась, у першу чергу, українських губерній, які належали до другої групи виробників як сировини – вовни, так і фабричних товарів – сукна. Українські губернії з 1809 р. спеціалізувались на виробництві тонкорунної вовни, у тому числі для експорту в Європу, але якість вовни була незадовільною, тому експортувалася за низькими цінами. Щоб виправити ситуацію, в Харкові 1837 р. за ініціативи купців створюється акціонерна компанія для торгівлі вовною. Та слабка технологічна дисципліна поміщиків у процесі підготовки вовни на продаж не дозволяла її використовувати для виготовлення тонких сукон першого розряду на англійських і німецьких фабриках, що засвідчила комісія Харківського акціонерного товариства, яка відвідала англійські фабрики в 1847, 1858 рр. Тонкорунна вовна з новоросійських губерній за якістю перебувала на одній позиції з вовною Угорщини та Богемії, але поступалась німецькій вовні, тому була дешевшою від німецької на 25 %. До того ж втрати під час обробки вітчизняної вовни становили 45 %, у той час як австралійської – 30 %. Це пояснювалося тим, що українські виробники використовували застарілу технологію промивання вовни, внаслідок чого вона втрачала свою якість.

Основними споживачами російської вовни в середині XIX ст. стали країни східного Середземномор'я, Іран та головний споживач Китай. Так, із загальної вартості вивезення російського сукна в 1859 р., що становила 450 000 руб., на європейську торгівлю припадало лише 76 000 руб., у тому числі простих сукон – на 6000 руб., інших вовняних виробів – на 70 000 руб. Головним стимулятором зростання вівчарства та кількості суконних фабрик у Російській імперії залишався внутрішній попит і колосальні державні замовлення сукна для армії та флоту. Отже, зрозумілою була стурбованість купецтва напередодні розробки тарифу 1850 р. утопічними сподіваннями фритредерів щодо перспектив сировинної торгівлі Росії¹³.

¹¹ Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 397. – Оп. 3. – Д. 158. – Л. 3.

¹² Там же. – Л. 4, 5.

¹³ Андреев Е. Н. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – СПб. : Типография Департамента внешней торговли, 1862. – Т. 1. – С. 218–220.

Однак повернімось до звернення купців 1850 р. Наскільки швидко зростало ввезення вовни від інших учасників світового ринку, ілюструють такі дані з документа: “... в 1816 году из Австралии вывезено 245 фунтов шерсти, а в 1834 году вывезено оттуда же 3 699 793 фунта. Из Ост-Индии вывезено шерсти в 1835 г. 255 840 фунтов, а через 8 лет вывезено оттуда до 4,5 млн. фунтов”. Усе вищезазначене стосується не лише експорту вовни. “В такой же пропорции увеличиваются и размножаются все отрасли хозяйства в английских колониях и в Южной Америке, которой торговля находится в руках англичан. Уже значительное количество сала и кож вывозится в Англию из Австралии и Южной Америки, строевым лесом снабжают Англию также Австралия и Канада и вообще все, что прежде Англия вывозила из Европы и особенно из России, доставляется ей в значительном количестве из стран, от нее зависящих, в которых она уничтожила всякую мануфактурную производительность, снабжая своими дешевыми изделиями”¹⁴.

Немає сумніву в тому, що під час розробки нового тарифу 1850 р., так само як і попередніх тарифів, фіскальні очікування мали велике значення, але не вирішальне. Загальна сума митних зборів з 1846 р. була стабільною. 1846 р. дав 46 967 202 руб., 1847 – 45 744 122 руб., 1848 – 44 488 714 руб., 1849 – 45 591 936 руб., 1850 р. – 46 087 178 руб.¹⁵ Тарифний комітет, розробляючи новий тариф, ставив за мету не стільки збільшення суми митних зборів, скільки розширив перелік дозволених до ввезення товарів та змінив деякі ставки, щоб зберегти суму прибутків. Після введення тарифу 1851 р. бюджет знов-таки отримав 46 899 436 руб., у 1852 р. – 48 204 034 руб., у 1853 р. – 42 293 980 руб. Таким чином, середня сума прибутків за п’ятиріччя до нового тарифу дорівнювала 45 776 000 руб., а за три роки його застосування – 45 796 100 руб.

Тариф 1850 р., згідно з проектами його укладачів, мав вирішити й зовнішньополітичні питання. Політичний мотив тарифу 1850 р. пов’язаний з розрахунками уряду на можливість економічного зближення з Англією, з бажанням Миколи I зблизити дві імперії на Близькому Сході. Економічний зв’язок з Англією намагалися зміцнити через скасування існуючих заборон на ввезення деяких промислових виробів, особливо бавовняних, та зниження мит на коштовні речі. Так, на бавовняні вироби ставки знижувались на 40 %, на сировину і напівфабрикати – на 7,5 %. Правда, фабриканти різко критикували ті статті тарифу, що полегшували доступ іноземним виробам на російський ринок. І хоча, як вони стверджували, іноземна конкуренція призведе до їх банкрутства, насправді намагалися захистити не бавовняну промисловість, а надприбутки, якими вони до 1850 р. користувалися внаслідок надзвичайно високого ступеня митного захисту.

Як уже зазначалося, протекціонізм у середині XIX ст. відповідав не лише інтересам промисловців, а також інтересам поміщиків. Слід додати й деякі специфічні риси, характерні для російського протекціонізму середини XIX ст. Російський протекціонізм проявив себе лише з одного боку. По-перше, на той час не існувало постійної системи державних субсидій для капіталістичної промисловості. С. Боровий зазначає, що з середини 20-х рр. XIX ст. повністю припинилося надання державних позик промисловцям¹⁶.

Архівні матеріали свідчать, що банківськими позиками користувалися тільки власники кріпацьких підприємств, і в першу чергу уральських заводів. Отже, російський протекціонізм середини XIX ст. повністю зводився до митно-тарифного регулювання. Від цієї політики царський уряд не відступав як за часів міністра фінансів Є. Ф. Канкріна, так і міністра фінансів Ф. П. Вронченка. Тут могли мати місце не коливання від протекціонізму до лібералізму й навпаки, а лише міра застосування цього принципу. Ф. Енгельс чудово розкрив ці обставини в листі до Н. Даніельсона: “В одному можна не сумніватися: якщо Росії дійсно потрібна вітчизняна велика промисловість і вона твердо вирішила створити її, то вона не могла її отримати лише за допомогою певного ступеня протекціонізму. З цієї пози-

¹⁴ РГАДА. – Ф. 397. – Оп. 3. – Д. 158. – Л. 5.

¹⁵ Российский государственный исторический архив (далее – РГИА). – Ф. 19. – Оп. 4. – Д. 3743. – Лл. 251, 276, 286, 306, 324.

¹⁶ Боровой С. В. Кредит и банки в России. – М. : Госфиниздат, 1958. – С. 229.

ції, питання про протекціонізм перетворюється тільки на питання ступеня, а не принципу; сам же принцип залишався незмінним”¹⁷.

І це дійсно було так. Деяке зниження ставок митного тарифу 1850 р. у жодному разі не стало порушенням принципу захисту російської промисловості, а лише коригуванням ступеня цього захисту. Це виявилось і в значному зниженні митних ставок на хімічні продукти, барвники, вкрай необхідні для бавовняної промисловості. Що стосується металургійної промисловості, то тариф 1850 р. залишався заборонним для імпорту. Доставка в Росію імпортного заліза й чавуну морським шляхом заборонялася, а на сухопутному кордоні встановили єдину митну ставку – 50 коп. з пуда, що робило імпордне залізо, з урахуванням транспортних видатків, дорожчим за російське на 20 коп. за пуд. Важливою для українських губерній була повна заборона імпорту цукру-рафінаду. Залишалось безмитним увезення технологічного обладнання для підприємств. Але якщо стосовно ряду галузей промисловості тариф 1850 р. свідчив про зменшення ступеня захисту, то щодо експорту продуктів поміщицьких господарств слід визнати явну тенденцію до зростання захисту. Так, новий тариф дозволив безмитно вивозити основні продукти поміщицьких господарств – шкіри та зернові, знижувались мита на традиційні аграрні продукти: льон, прядиво, клоччя.

Еволюція митного тарифу після 1850 р. обумовлена процесом подальшого розвитку промисловості. У 1859 р. знижено мита на чавун і залізо, що потрібно було для розвитку машинобудування. Увезення чавуну дозволялося через усі чорноморські порти, але заборонялося через азовські.

Пожвавлення промислового і в цілому економічного життя позначилося збільшенням імпорту: з 1857 до 1859 рр. імпорт, за даними митної статистики, збільшився на 58 %, тоді як експорт – на 37 %. Це, відповідно, відбилосся на платіжному балансі держави. Міністерство фінансів розробило проект боротьби з негативним зовнішньоторговельним балансом за допомогою зростання експорту, а не збільшення мита. Фінансові потреби після Східної війни змусили використати старий перевірений часом спосіб – збільшення митних ставок. Мита зростали на 5 % на всі імпортні товари, крім цукру, який і так мав надійний тарифний захист.

З 1861 р. митно-тарифний механізм стає важливим інструментом технологічної модернізації промисловості та сільського господарства. Серед таких заходів: дозвіл власникам машинобудівних заводів безмитно купувати обладнання для виробництва; у південні порти дозволялось безмитне ввезення комплектуючих для сільгоспзнарядь; зниження мита на прості сільськогосподарські знаряддя. Ці заходи проводились упродовж 6 років. У 1863 р. пільговий режим був чинний для ввезення сільгосподарства через південно-західний кордон. У цьому ж році звільняється від мита імпортна бавовна, а з 1864 р. суттєво знижується, а на деякі товари скасовується експортне мито, в тому числі на ліс та лісові товари.

Тариф 1868 р. дає багато цікавого матеріалу для розкриття загальних мотивів і факторів митної політики. Тарифні зміни було здійснено в добу промислового піднесення. Результатом цього стали не вигідні з грошово-політичного боку наслідки в торговельному балансі. Після тривалого часу, упродовж якого торговельний баланс Російської імперії був активним, настала доба пасивного торговельного балансу. Статистичні дані за п'ятиріччя (1861–1865) свідчать про активність торговельного балансу. Починаючи з 1865 р. ситуація змінюється: баланс стає пасивним. З 1865 до 1870 рр. експорт у середньому був меншим від імпорту на 27 млн руб., з 1871 до 1875 рр. – аж на 81 млн руб.¹⁸

Ці обставини мали важливе значення, вплинули на орієнтацію митної політики: стан торговельного балансу, відповідно, викликав побоювання. А з іншого боку, уряд зрозумів, що попередні митні тарифи 1850-х рр. не дали, з фіскального боку, сприятливих, очікуваних результатів. Під впливом цих факторів і був складений митний тариф 1868 р. Щоб його охарактеризувати, корисно навести деякі цифрові дані, які попри всю умовність мають демонстративне значення. Згідно з розрахунками М. Соболева, простежується така динаміка

¹⁷ Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями. – М. : Госполитиздат, 1951. – С. 165.

¹⁸ Струве П. Б. Торговая политика России. – Челябинск : Социум, 2007. – С. 229.

змін у тарифі 1868 р., порівняно з тарифами 1850 та 1857 рр. У попередніх тарифах відсоток знижених ставок становив у цілому 60 %, а в 1868 р. – лише 46 %. Якщо в 1857 р. підвищення торкнулись усього 2,4 %, то 1868 р. – 30,7 %, майже третини ставок. У 1857 р. більше 1/4 ставок (27,4 %) були знижені від 26 до 50 %, а 1868 р. таке зниження торкнулось лише 1/6 ставок (16,4 %) ¹⁹.

Для розвитку промисловості та успішного функціонування митного захисту має значення не лише наявність відповідного мита, але й загальна економічна ситуація, в якій розвивається промисловість. У другій половині XIX ст. стан торговельного балансу був тісно пов'язаний з економічною кон'юнктурою.

Пасивний стан торговельного балансу для Російської імперії у 1860-х рр. обумовлювався економічним розвитком, що в періоди збільшення ввезення іноземних товарів, за загальним правилом, мав тенденцію до зростання. Ця тенденція стає тим помітнішою, чим слабший індустріальний розвиток, тому що зростає попит самого виробництва на сировину, паливо, обладнання. Коли розвивається промисловість і зростає ввезення, фіскальний мотив отримує широке поле застосування. Захист відступає на другий план, вітчизняне виробництво не задовольняє попит. Увезення не конкурує з вітчизняним виробництвом, а доповнює його. Ця тенденція була характерна і для 1890-х рр., за більш розвинутої промисловості. Промислове піднесення кінця XIX ст. призводив періодично до чавунного, цементного та іншого “голодування”. Промисловість потребує посиленого забезпечення необхідними матеріалами, ввезення яких зовсім не заважає інтересам внутрішнього виробництва. Траплялись випадки, коли російські виробники змушені були організовувати цей імпорт. Так, 1897 р. ряд цементних заводів імпортували цемент для своїх споживачів. Те ж саме робив рейнсько-вестфальський вугільний синдикат, імпортуючи для своїх споживачів англійське вугілля.

За таких умов фіскальне завдання митного оподаткування не вступає у конфлікт з протекціонізмом. Якщо підприємство саме купує імпортні матеріали, то, очевидно, воно не потребує захисту від іноземної конкуренції. Звідси важливий висновок: митний захист узагалі має різне значення для підвищення кон'юнктури та депресії. При загальному піднесенні фіскальне завдання виконується завдяки оподаткуванню зростаючого ввезення, і це зовсім не загрожує інтересам промисловості. Зі зниженням кон'юнктури фіскальна функція митного захисту стає неможливою, внутрішньо суперечливою. Тому значення фіскального і протекційного мотивів слід оцінювати відповідно до кон'юнктури. Аналіз економічної кон'юнктури обов'язковий в оцінюванні впливу митного тарифу на промисловий розвиток країни. Митний захист – лише один із багатьох факторів, що визначає розвиток промисловості, економічна кон'юнктура серед цих факторів лідирує.

У 1870-х рр. у російській митній політиці знову яскраво розкривається взаємодія фіскального і протекціоністського моментів. Першим рішучим проявом фіскальності стало встановлення так званих “золотих мит” у 1876 р., тобто стягнення митних зборів золотом. Цей захід був викликаний підготовкою війни з Османською імперією. Завдяки урядовим діям напередодні війни 1877–1878 рр. удалося збільшити золотий фонд з 65 до 310 млн руб. Курс кредитного рубля зріс із 76 до 85 коп. Чергова війна з Туреччиною стала важким випробуванням для російських фінансів. Загальні витрати перевищили 1 млрд руб., що змусило уряд застосувати грошову емісію в 400 млн руб. ²⁰ Фактичне збільшення мита щодо валютного курсу становило 50 %. Таке різке зростання мит стало радикальним кроком на шляху зміцнення протекціонізму. Пропонуючи встановити стягнення митних зборів у золотій монеті, міністр фінансів М. Х. Рейтерн вважав, що цей захід дав би уряду значні кошти для закордонних виплат, зменшив би імпорт іноземних товарів і, таким чином, вимивання грошей за кордон. Упровадження “золотих мит” у 1876–1878 рр. стало відправною точкою для фіскального зростання ставок тарифу всього наступного періоду. Ця взаємодія призвела до створення митно-тарифної системи, верхньою ланкою еволюції якої став тариф 1891 р., а тариф 1903 р. був лише модифікацією тарифу 1891 р.

¹⁹ *Соболев М. Н.* Таможенная политика России в XIX веке. – С. 301.

²⁰ *Власенко В. Е.* Денежная реформа в России 1895–1898 гг. – К. : Вища школа, 1949. – С. 75.

Провідну участь у створенні митно-тарифної системи Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. брав міністр фінансів М. Х. Бунге. Талановитий економіст, вихованець ліберальної економічної школи, за спогадами його сучасників, у душі переконаний фритредер. Утім його митна політика визначалася залізною державною необхідністю, що змушувала знаходити заходи збільшення державних прибутків, змінювати торговельний баланс в активний бік. В історіографії постать цього адміністратора здобула неоднозначну характеристику. На думку П. Б. Струве, М. Бунге як економіст не був оригінальним. М. І. Туган-Барановський назвав його “не ярким человеком и мыслителем”, “человеком “серой теории”, но теории тусклой и чужой, лишенной какой бы то ни было оригинальности”. Але в той же час, продовжував Туган-Барановський, Бунге став “истинным реформатором нашей финансово-экономической политики именно потому, что он был теоретиком и пришел на пост министра финансов как добросовестный ученый, который был хорошо знаком с экономической и финансовой политикой Запада”²¹.

Міністр фінансів змушений працювати і знаходити відповіді не на теоретичні питання, абстрактні для більшості членів суспільства, а на складні щоденні питання, від успішності вирішення яких залежала безпека суспільства й держави. Тому М. Бунге діяв під впливом обох мотивів: грошово-політичний мотив змушував обмежувати імпорт, що йшло всупереч вимогам фіскального мотиву. Але стан державних прибутків не дозволяв теоретизувати про послідовність упровадження одного з принципів. Бюджет потребував надходжень щодня, й тому доводилося знаходити все нові й нові джерела прибутків.

За такого стану державного господарства М. Х. Бунге вдалося провести ґрунтовні фінансові реформи, оздоровити податкову систему й підготувати валютну реформу С. Ю. Вітте. Міцне підґрунтя цієї реформи закладено завдяки систематичним заходам митної і торговельної політики, реалізованим М. Бунге. З 1880 р. починається процес 10-відсоткового підвищення ставок на всі товарні групи, у тому числі на імпортовану сировину. Громадянська мужність його полягала в тому, що він відмовився приховувати реальну мету тарифної реформи ліберальними аргументами й відверто говорив про сувору необхідність підвищення державних прибутків. До цієї мети, на думку міністра фінансів, ведуть два шляхи: “Збільшення державних прибутків може бути досягнуто зниженням митних ставок, якщо можна розраховувати на збільшення споживання, іноді поміркованим збільшенням, якщо можна сподіватися, що споживачі сплатять більш високий податок”. Із цих двох систем міністр ратує за другу. Справа в тому, що “зниження мит обіцяє зростання митного прибутку лише у віддаленому майбутньому і за досить високого рівня народного добробуту; однак потреби державного казначейства не дозволяють розраховувати на перспективне зростання прибутків через декілька років”.

Далі М. Бунге, знову спираючись на державно-господарський погляд, правильно називає грошово-політичні причини на користь тарифної реформи. Це проблема платіжного балансу, загроза вимивання грошей за кордон і внаслідок цього погіршення вексельного курсу. Тому міністр фінансів наголошує на потребі встановлення вигіднішого для Росії співвідношення між імпортом і експортом. Підвищення митних ставок дало б можливість зробити торговельний баланс більш вигідним; нові мита “вплинуть на заміну закордонних товарів туземними і тим самим здійснять суттєву підтримку нашої грошовій системі”. Ще один аргумент міністра щодо підвищення тарифних ставок пов’язаний із захистом новостворених галузей промисловості. Еволюційним кроком митної стратегії М. Бунге став митний тариф 1891 р. У радянській історіографії 1970-х рр. сформувалась думка, що цей тариф став відповіддю на посилення протекційних заходів Німеччини, спрямованих проти російського аграрного експорту, для захисту німецького зернового ринку. Однак після ґрунтовного аналізу урядових документів, джерел, міжнародних митних угод можна стверджувати, що тариф 1891 р. став результатом тривалої еволюції російського протекціонізму, а не хаотичною відповіддю на чергову торговельну кризу.

²¹ Туган-Барановский М. И. Витте и Бунге как министры финансов // Северные записки. – 1915. – № 3. – С. 146–147.

Починаючи з 1880 р., відбувається тотальне підвищення митних ставок спочатку на 10 %, у 1882 р. ще на 10, у 1885 р. вже на 20 %²². Уряд чудово розумів “важкість” таких тарифних змін і погоджувався з необхідністю перегляду митного тарифу в цілому. Тим більше, що підвищення мит 1880 та 1882 рр. дало замість запланованих 105 млн руб. лише 85 млн руб.²³ Підвищуючи мита, російський уряд виходив із того, що уряди Німеччини і Франції, підтримуючи свою аграрну галузь, у перспективі ускладнять зерновий експорт з Росії. Також з’явилися нові зернові конкуренти на світовому ринку – Північно-Американські Сполучені Штати та Австралія. Навпаки, в Державній раді вважали побоювання Міністерства фінансів необґрунтованими, Німеччина та Франція споживатимуть імпортне зерно у великих обсягах, а радикальні протекційні мита лише обмежать російський аграрний експорт. Побоювання дійсно не виправдалися, експорт зерна не скоротився, у той же час підвищення мита призвело до скорочення імпорту і збільшення різниці у торговельному балансі на користь російського бюджету.

Сам процес підвищення мита йшов лавиноподібно. У 1878 р. встановлюються мита на імпорту бавовну, а потім і на імпортні бавовняні вироби. 1884 р. на вимогу гірничих промисловців запроваджується мито на імпортне вугілля, цей тимчасовий захід протримався 30 років. У 1880 р. скасовується пільгове ввезення чавуну і встановлюється мито в розмірі 5 коп. з пуда, а вже 1886 р. мито зростає до 15 коп. з пуда, в 1887 р. – до 30 коп. У 1885 р. спеціальним законом установлюється мито на імпортне обладнання для заводів та сільськогосподарських машини – 50 коп. за пуд ваги одиниці обладнання. У підвищенні мита на метал та чавун Німеччина побачила удар, спрямований проти неї, і 1887 р. значно підвищила мито на російське зерно, як з’ясувалося потім, не стільки в інтересах німецького сільського господарства, скільки як “покарання” для Росії²⁴.

Зростання мит призводило до зіткнення інтересів різних груп промисловців і комерсантів. Торговці вугіллям протестували проти мит на цей товар, власники машинобудівних підприємств – проти мит на чавун, текстильні фабриканти вважали мита на бавовну занадто великими, але більша частина суперечностей закінчувалася тим, що одночасно з обкладенням сировини збільшувалася ставка на напівфабрикат, а за цим послідовно збільшувалися ставки на фабричні вироби, тобто виникав ланцюг взаємних і постійно зростаючих мит. Такі дії призводили до скорочення імпорту, збільшували перевищення експорту над імпортом. Але скорочення імпорту могло суперечити урядовій меті – збільшенню митних надходжень. Однак побоюватися високих ставок не доводилося: скорочуючи імпорт, вони все ж давали великі надходження до бюджету. Завдяки такій політиці доба радикального протекціонізму 1876–1891 рр. характеризується збільшенням митних надходжень з 72 у 1870–1876 рр. до 84,3 млн руб. у 1877–1881 рр., 101,5 млн руб. у 1882–1886 рр. і 115 млн руб. у 1887–1891 рр.²⁵ Частка мит у вартості імпорту в різні роки була такою, %:

1857–1868 рр. – 18;

1869–1876 рр. – 13;

1877–1880 рр. – 16;

1881–1884 рр. – 19;

1884–1890 рр. – 28;

1895 р. – 31;

1906–1910 рр. – 30,5²⁶.

Багаторазові підвищення ставок митного тарифу, який не переглядався з 1868 р., і численні зміни окремих його частин створили громіздку систему, що й стало причиною чергової тарифної реформи. Отже, митний тариф 1891 р. – це не відповідь на німецький утиск

²² Кулишер И. М. Основные вопросы международной торговой политики. – М. : Социум, 2002. – С. 52.

²³ РГИА. – Ф. 21. – Оп. 2. – Д. 123. – Л. 45.

²⁴ Соболев М. Н. История русско-германского торгового договора. – Пг., 1915. – С. 105.

²⁵ РГИА. – Ф. 21. – Оп. 2. – Д. 342. – Л. 15.

²⁶ Там же. – Д. 116. – Л. 89.

російських експортерів, а передбачуваний крок тарифної еволюції, яку наполегливо впроваджував російський уряд. Навпаки, російський приклад викликав чергову хвилю протекціонізму в країнах Західної Європи: німецький тариф 1879 р., французький тариф 1885 та 1892 рр., італійський – 1878 р., австрійський – 1882 р.²⁷

Для запобігання неконтрольованим обсягам імпорту напередодні вступу в дію тарифу 1891 р. російський уряд здійснив загальне підвищення митних ставок у 1890 р. Новий тариф не лише зводив у єдину систему зміни митних ставок, починаючи з 1877 р., але й підвищував їх, особливо на сировину та напівфабрикати. Для 63 % усього імпорту обкладення зростало; з 530 пунктів тарифу за 270 пунктами було зроблено підвищення; причиною стала необхідність рівномірного захисту всіх галузей промисловості. Правда, один із найвпливовіших протекціоністів Д. І. Менделєєв все ж вважав, що внаслідок обмеженості в Росії вільних капіталів та інтелектуальних сил, слід задовольнятися охороною лише найбільш важливих і здатних до розвитку галузей промисловості²⁸. Таким чином, тариф 1891 р. закріпив результати тривалої протекціоністської політики, зробив повне коло від поміркованої митної охорони до заборонної системи оподаткування. У порівнянні з тарифом 1868 р. здійснено суцільне збільшення митних ставок – з 620 тільки 34 залишилися без змін, тобто 6 %; 432 статті, або 70 %, зросли, а п'ята частина (114) безмитних ставок знову підлягала оподаткуванню. При цьому майже 25 % усіх статей збільшено на 100 %, а також зустрічались підвищення в розмірі 500 і навіть 1000 %.

В історіографії цей процес також отримав неоднозначну оцінку. С. Ю. Вітте, який розробляв програму протекційних заходів і втілював їх у життя, так оцінював результати цієї політики: “Ось підсумки 20-річного (1877–1897) промислового розвитку країни: виробництво вугілля зросло зі 110 до 684 млн пудів, чавуну – з 23 до 134, заліза – з 16 до 30, сталі – з 3 до 74 млн пудів, нафти – з 13 до 507 тис. т. Загальна вартість вироблених машин і обладнання збільшилася з 52 до 142 млн руб. У 6 разів зросла загальна вартість продукції хімічної промисловості, в 3,5 раза – бавовняної. Зовнішньоторговельний баланс із 1877 р. став активним з перевищенням вартості експорту над вартістю імпорту в 1895–1897 рр. у середньому майже на 140 млн руб.”²⁹ Та існував і зворотний бік цього успіху. Навіть занижені офіційні дані свідчать, що за час управління С. Ю. Вітте Міністерством фінансів і його відповідальності за впровадження політики протекціонізму державний борг Російської імперії збільшився з 4,9 до 6,7 млрд руб. Фактичне зростання було ще значнішим. За оцінкою дослідника народного-сподарського комплексу П. Лященка, протягом 1890-х рр. “розміри державного боргу для фінансування будівництва залізниць, заохочення промисловості, накопичення золотого фонду й інших фінансових операцій зросли більш ніж на 3,5 млрд руб., з яких 2,5 млрд руб. – за рахунок внутрішнього грошового ринку, а 1 млрд руб. – шляхом закордонних державних позик”³⁰. Якщо врахувати, що, за даними перепису 1897 р., 77 % населення Російської імперії становило селянство, то стає зрозумілим: саме ця верства населення несла на собі головний тягар фінансової політики держави. Цей недолік в економічній системі С. Вітте був досить очевидним також для його сучасників. П. М. Мілюков писав у біографічній статті про міністра фінансів, що його політика дала “поштовх прискореному розвитку промисловості за рахунок добробуту села”. Б. Глинський у “Русских ведомостях” наводить таку ретроспективну оцінку: “Але молодий промисловий капіталізм можна було створити лише за рахунок когось: цей рахунок сплачувало селянство. За час своєї енергійної діяльності С. Ю. Вітте знайшов дуже мало часу для турбот про селянина”³¹.

²⁷ Кулишер И. М. Основные вопросы международной торговой политики. – С. 50–56.

²⁸ Менделеев Д. И. Оправдание протекционизма // Проблемы экономического развития России. – М. : Соцэкгиз, 1960. – С. 86.

²⁹ Витте С. Ю. Конспект лекций о государственном и народном хозяйстве. – СПб., 1912. – С. 209.

³⁰ Лященко П. И. История народного хозяйства РСФСР : в 3 т. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 2. – С. 390.

³¹ Глинский Б. Граф Сергей Юлиевич Витте // Исторический вестник. – 1915. – Т. СХL. – № 4. – С. 237.

У дореволюційній та радянській історіографії з часу видання книги Ю. Е. Янсона “Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах” (1877 р.) дотримуються концепції, згідно з якою індустріалізація в Російській імперії відбувалася за рахунок добробуту народних верств. У західній історіографії з кінця 1970-х рр. намітилася ревізія цього погляду. Німецькі історики С. Плаггенборг і С. Мерль вважали цю концепцію помилковою³². Сучасний російський історик Б. М. Миронов запропонував застосувати методи антропологічної історії для вирішення питання: хто сплачував за індустріалізацію в Російській імперії у 1890–1905 рр. під час дії радикального протекціоністського митного тарифу 1891 р. Використавши антропологічні дані чоловіків європейських губерній Російської імперії 1881–1915 рр. народження, а також відповідну методіку, Б. Миронов дійшов висновку, що індустріалізація 1890–1905 рр. і митний тариф 1891 р. як механізм цієї індустріалізації супроводжувались підвищенням добробуту населення й відповідно здійснювались не за рахунок життєвого рівня селян і робітників³³. Але слід зазначити, що до антропологічної концепції Б. Миронова є багато запитань і критичних зауважень від науковців, вона не завжди може дати пояснення складних процесів соціальної історії Російської імперії останньої чверті XIX ст.

Ураховуючи критичні аспекти, притаманні політиці протекціонізму в цілому, ми не можемо не відзначити довгострокові позитивні тенденції, які впливали на соціальні процеси. Тарифна політика, яка включала інтенсивну розбудову залізничної мережі, тарифне заохочення експорту, державне регулювання хлібних цін, розвиток переробної промисловості в сільській місцевості спричинили скорочення витрат на транспортування аграрних продуктів від місць виробництва до місць споживання, а потім і зрівняння цін у портах та на внутрішньому ринку за рахунок підвищення місцевих цін на землеробські вироби. Сприятливу тенденцію підвищення місцевих цін посилювала нова залізнична тарифна політика, починаючи з 1889 р., що базувалась на диференціації ставок залежно від відстані перевезення (зі збільшенням відстані тариф зменшувався), від призначення зерна для внутрішнього чи експортного збуту (поставки на експорт та у великі промислові центри отримували тарифні переваги) і від напрямку руху (одні напрями заохочувались, інші – блокувались). Надаючи привілеї периферійним віддаленим районам з низькими хлібними цінами, нові тарифи сприяли втягуванню максимальної кількості губерній у внутрішній і світовий ринок. Спеціально складені експортні тарифи заохочували розвиток підприємств для переробки зерна на борошно та комбікорм, які користувались великим попитом на закордонних ринках.

Будівництво залізниць, тарифна політика, заохочення експорту, державне регулювання цін суттєво збільшували прибутки землеробів. Це можна побачити з таких розрахунків. З 1890 до 1899 рр. середні місцеві ціни в 50 європейських губерніях імперії в золотій валюті (1 руб. = 1/15 золотого імперіала) за жито зросли з 61 до 68 коп. за пуд – на 7 коп., або на 11,5 %, у той час як ціни в основних портах, через які вивозився хліб, зросли з 74,6 до 76,2 коп. – на 1,6 коп., або на 2,1 %, а ціни на світовому ринку знизилися з 1 руб. до 93 коп. – на 7 %. Аналогічно на овес: місцеві ціни зросли з 56 до 60 коп. за пуд – на 7,9 %, у той час як ціни в російських портах знизилися з 73,9 до 71 коп. – на 3,8 %, на світовому ринку – з 1 руб. до 86 коп., тобто на 14,7 %. З кожного пуда проданого жита землероб вигравав 7 коп., з пуда вівса – 4,4 коп.³⁴

Розвиток промисловості і залізничне будівництво створили тисячі робочих місць для селян, що потерпали від аграрного перенаселення: на 1900 р. надлишок робочої сили на селі за

³² *Анфимов А. М.* Экономическое положения и классовая борьба крестьян Европейской России: 1881–1904 гг. – М. : Наука, 1984. – С. 223–227 ; *Мерль С.* Экономическая система и уровень жизни в дореволюционной России и Советском Союзе: ожидания и реальность // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 97–117 ; *Хок С. Л.* Мальтус: рост населения и уровень жизни в России, 1861–1914 годы // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 28–54.

³³ *Миронов Б. М.* Кто платил за индустриализацию... – С. 215.

³⁴ Свод товарных цен на главных русских и иностранных рынках за 1890–1899 годы. – СПб. : Типография Министерства земледелия и государственных имуществ, 1900. – С. 4.

різними оцінками становив від 22 до 52 % загальної кількості працівників³⁵. С. Вітте писав: “Если вследствие развития при моем управлении сети железных дорог я отвлек от земли 4–5 млн людей, а значит с семьями миллионов 20–25, то этим самым я как бы увеличил земельный фонд на 25 млн десятин”³⁶. Слід зазначити, що всі наведені урядові заходи не стали випадковими епізодами, а були результатом реалізації економічної програми. Визнаємо, що економічна політика С. Ю. Вітте була також еволюційним продовженням політики М. Х. Бунге, яка спиралася на теорію представників німецької “молодої історичної школи” А. Вагнера, Г. Шенберга, А. Шеффле, Г. Шмоллера. Вони однаково не сприймали крайнощі як соціалізму, так і економічного лібералізму. Сутністю їхньої теорії “державного соціалізму” було зміцнення союзу монархії та народу за допомогою перетворень, спрямованих на підвищення матеріального рівня і створення правового захисту широких верств населення³⁷. За Г. Шмоллером, “ідеї соціальної справедливості повинні йти на компроміси із суворою необхідністю сильного уряду, тому що демократизм, доведений до останньої межі, закінчується тиранством і цезаризмом”³⁸.

Ідеї німецьких економістів із зацікавленістю сприймалися у Російській імперії, де прихильники реформ пов’язували свої сподівання з “верховною владою”. “Очевидно, – писав М. Бунге, – что между настоящим социализмом и социализмом государственным различие огромное: первый имеет в виду подорвать существование государства; второй хочет усилить хозяйственную деятельность государства настолько, насколько это необходимо для устранения гибельных последствий неограниченной свободы интересов”.

Оцінюючи історичні етапи митно-тарифної політики Російської імперії, особливо останньої чверті XIX ст., бачимо, що методологічній базі німецької історичної школи в оцінюванні ролі держави щодо проведення економічної модернізації відводилось провідне місце в урядових програмах міністрів фінансів М. Х. Бунге та С. Ю. Вітте.

Наведені спостереження свідчать про те, що політика протекціонізму – це складне соціальне явище. Держава, яка опинилась у ситуації, коли мала постійно наздоганяти, змушена вдаватися до форсування подій. У результаті збігу таких обставин, як обмеженість фінансових ресурсів і одночасні складні зовнішньополітичні проблеми, держава мала свідомо жертвувати частково соціальними й економічними інтересами суспільства.

Висновки. Таким чином, у результаті дослідження еволюції митного тарифу в Російській імперії у другій половині XIX ст. ми можемо запропонувати таку періодизацію. В її основу покладено принцип соціального завдання, що виконувала тарифна політика. У нашому випадку під соціальним завданням слід розуміти роль митно-тарифного механізму в процесі функціонування різних економічних та соціальних інститутів суспільства й держави.

I період: 1850–1876 рр. В основу тарифів другої половини XIX ст. покладено концепцію сприяння промислового перевороту і відстоювання економічних інтересів дворянських господарств через протекціонізм щодо фабрикантів, як це не парадоксально звучить. Одночасно митні тарифи 1850, 1857, 1867 рр. непрямо, але руйнували економічну базу дворянства, поступово формуючи нову соціальну структуру Російської імперії.

II період: 1877–1891 рр. Митний тариф стає важливим інструментом у комплексній політиці індустріалізації, пік якої припадає на 1890-ті рр. Завдяки тотальному підвищенню мит як на імпорт, так і на експорт вдалося отримувати й рекордні фіскальні надходження до бюджету. Тому митний тариф перетворюється на надійний інструмент підтримки активного торговельного балансу держави.

³⁵ Лубны-Герчук Л. И. Материалы к вопросу об избыточном труде в сельском хозяйстве СССР. – М., 1926. – С. 159; Островский А. В. О региональных особенностях аграрного перенаселения капиталистической России: (1862–1914) // Проблемы исторической географии России. – М.: Наука, 1982. – Вып. 2. – С. 175–181; Рындзюнский П. Г. К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX–XX вв. // Социально-экономическое развитие России. – М.: Наука, 1986. – С. 155–171.

³⁶ *Витте С. Ю.* Воспоминания. – М.: Изд-во соц.-экон. лит.-ры, 1960. – Т. 2. (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. – С. 483.

³⁷ *Бернацкий М. В.* Теоретика государственного социализма в Германии и социально-политические воззрения князя Бисмарка. – СПб., 1911. – С. 223.

³⁸ *Шмоллер Г.* Борьба классов и классовое господство. – М., 1906. – С. 19.